

MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ

OD KULTNO-SEPULKRALNOG DO KONSTRUKTIVNOG I DEKORATIVNOG – RIMSKE SPOLIJE U RANOKRŠĆANSKOJ SEPULKRALNOJ ARHITEKTURI

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.7>

U radu se, na primjeru nekoliko arheoloških lokaliteta s Livanjskoga polja, razmatra ponovna uporaba rimskih nadgrobnih spomenika kao spolija u ranokršćanskoj arhitekturi. Korištenje građe iz doba poganstva pri oblikovanju kršćanskih građevina fenomen je koji se tumači ishodom ekonomskog pragmatizma, a iz onog što je bilo dostupno proizišla je i nova kasnoantička estetika. Na Groblju sv. Ive u Livnu, u Lištanima na lokalitetu Podvornice, te na Grepcima kraj Prispa rimski nadgrobni spomenici s nekropola koje su prethodile ranokršćanskim bazilikama prenamijenjeni su u konstrukciju ranokršćanskih grobnica te u jednom slučaju u dio liturgijskog namještaja. Iz prezentiranih primjera mogu se iščitati različiti aspekti njihova ponovnog korištenja, od smisleno dekorativnoga do čisto konstruktivnoga. Imamo spolije koje se načinom ugradnje ne ističu u novom građevnom tkivu i imamo spolije koje su ugrađene s određenom dekorativnom i funkcionalnom nakanom. Pojam *spolia* u svom izvornom značenju može imati negativne konotacije, dok ponovno korištenje arhitektonskih elemenata ili spomenika u praktične svrhe u novom kontekstu, ipak može imati sasvim pozitivno značenje.

Ključne riječi: spoliji, nekropole, Livanjsko polje, transformacija naselja, kasnoantička estetika

Na području Livanjskoga polja na primjeru nekoliko istraženih arheoloških lokaliteta te slučajnih nalaza može se izdvojiti fenomen spolija koje ćemo razmotrit kroz ponovnu upotrebu rimskih nadgrobnih spomenika u ranokršćanskoj arhitekturi. Stoga ovdje predmet interesa nije ono što su ti spomenici izvorno predstavljali, nego njihova moguća svrha u novom kontekstu.

U osnovi, spoliji su pojam koji se odnosi na materijal koji je ponovno iskorišten za gradnju ili je prenamijenjen u drugu ili u sličnu svrhu, najčešće iz jednog u drugo povijesno razdoblje. U širem smislu riječi, spoliji su i dokaz o uništenju spomenika iz jednog povijesnog razdoblja te bi se u tom smislu ponovna upotreba rimskih nadgrobnih spomenika kao građevnog materijala u ranokršćansko doba promatrala kao odraz stava prema poganstvu. Ipak, u posljednjih nekoliko desetljeća uporaba spolija u kasnoj antici općenito se razmatra kao građevinski materijal, bez ideološke nakane. Iako u svom izvornom značenju pojam *spolia* označava plijen (lat. *spolia, -orum*, plijen, ratni plijen, ili *spolium*, oderana koža životinje), ponovna upotreba spomenika imala je različito značenje od antike i kasne antike, preko srednjeg vijeka i renesanse do u suvremeno doba. Stoga spolije proučavamo prvenstveno na način da ih promatramo kao važno svjedočanstvo složenih društvenih zbivanja i kao posljedicu gospodarskih promjena.

Na Groblju sv. Ive u Livnu, u Lištanim na lokalitetu Podvornice, te na Grepcima kraj Prispa, ostaci rimskih spomenika uzidani su najčešće u ranokršćanske grobnice. Uglavnom se radi o ulom-

Sl. 1. Kasnoantička presvođena grobnica s inkorporiranim ulomcima rimskih osuarija, Groblje sv. Ive, Livno
(Foto: Z. Alajbeg, Arhiv FMGG-a)

cima kamenih osuarija s nekropola koje su na lokalitetima prethodile ranokršćanskim bazilikama. S ovih lokaliteta na Livanjskome polju prezentirat će se pojedinačni primjerci ponovne upotrebe spomenika s ciljem da se istraže mogući novi konteksti te kako se u kasnoj antici pristupalo tom fenomenu na lokalnoj razini.

Na Groblju sv. Ive u Livnu istražen je lokalitet sa stratigrafijom u kontinuitetu od rimske antike do novoga vijeka.¹ Pri tom je istražen i ranokršćanski kompleks s ostacima bazilike i presvođenih grobnica. U pročelja dviju grobnica uzidane su spolije iz ranijeg rimskog razdoblja, a radi se o dijelovima rimskih osuarija.² Zanimljiv je način promišljanja majstora zidara iz kojeg se vidi da se kod oblikovanja pročelja grobnice, koja je u istraživanjima označena kao grobnica broj 1, povodio za estetskim vrijednostima starijih spomenika. Zabat dvoslivna poklopca, s reljefnim prikazom dva nasuprotno postavljena delfina između kojih je amfora, uzidan je iznad ulaza u grobnicu kao stabilni konstruktivni element, ali formalno u funkciji zabata (sl. 1). Donji otučeni dio poklopca s udubljenjem za nalijeganje na sanduk osuarija prenamijenjen je u vrata grobnice s naknadno fiksiranom željeznom alkom koja je služila za potezanje vratnica. Dijelovi sanduka osuarija imali su funkciju dovratnika ulaza u grobnicu, a dio sanduka osuarija reljefno ukrašen

¹ Glavaš 1994, 105–111; Vrdoljak 1994, 115–125; Marijan 1995a, 120–126.

² Marić Baković 2018, 53–92.

arhitektonskim motivom *porta Inferi* uzidan je u pročelje iznad ulaza. Dio donjeg dijela poklopca osuarija s natpisom nađen je uzidan u pretprostor grobnice broj 2. Izgleda da se radi o donjem dijelu poklopca osuarija čiji je gornji dio ugrađen u pročelje kao pseudo zabat. Pretpostavljamo da se radi o ulomcima najmanje dva do tri različita osuarija monolitnog tipa³ koji su s namjerom lomljeni te ugrađivani na način da se vodilo računa o konstruktivno-dekorativnoj ulozi ubačenih ulomaka. Rimska nekropola s koje su ulomci uzimani vjerojatno je ranije bila smještena na istraživanom dijelu lokaliteta ili u neposrednoj blizini i to uz put koji je ulazio u nekadašnje antičko naselje. Ranokršćanski kompleks vjerojatno je preslojio ostatke rimske nekropole s prevladavajućim obredom incineracije.⁴ Dvije ranokršćanske grobnice kasnije su provaljene i opljačkane. U obje grobnice nađeno je po desetak kostura, a u grobnici broj 2 naknadno je kroz provaljeni svod izvršen ukop iz starohrvatskog razdoblja s poganskim značajkama ukapanja.⁵

Sl. 2. Kasnoantička grobnica br. 5 obložena ulomcima rimskih osuarija, Podvornice, Lištani (Foto: M. Marić Baković)

³ Marić Baković 2017, 57–59, kat. br. 2–6, T. 1: 2–3; T. 2: 4–6.

⁴ Marić Baković 2017, 53–92.

⁵ Petrinec – Šeparović – Vrdoljak 1999, 34, kat. 238–241.

Na lokalitetu Podvornice u Lištanima nađen je velik broj ulomaka spomenika koji nam daju uvid u proučavanje različitih aspekata ponovne upotrebe spomenika kao spolija. Također se radi o lokalitetu sa složenom stratigrafijom od rimske i kasne antike do kasnog srednjeg vijeka, na kojemu su aktualna sustavna arheološka iskopavanja koja su s prekidima provedena između 2001. i 2018. godine.⁶ I ovdje su ulomci kamenih osuarija s nekada rimske nekropole uzidani u kasnoantičku grobnu arhitekturu. Na prvom primjeru s ovoga lokaliteta čitava pravokutna konstrukcija kasnoantičke grobnice broj 5 obložena je ulomcima osuarija (sl. 2). Iskorišteni su donji dijelovi četvrtastih sanduka te poklopac na kojima su djelomično sačuvani natpisi i reljefni ukrasi.⁷ Korišteni su isključivo kao konstrukcijski iskoristivi elementi, negirajući njihovu raniju valorizaciju, bilo dekorativno, bilo sadržajno. Slagani su kao blokovi ravnih ploha, stoga su iskorišteni donji dijelovi monolitnih sanduka osuarija koji su se mogli priklesati u blokove s već obrađenim plohamama. Na isti način korišten je i poklopac osuarija koji je donjom plohom okrenut prema unutrašnjosti grobnice. Ukrasni elementi postavljeni su unutar strukture grobnice kako ne bi bili vidljivi. Grobnica je orijentirana u smjeru istok-zapad, s ulazom na zapadnoj strani. U grobnici je pronađena velika količina neobrađenog kamena te dislocirane kosti više osoba (dvaju odraslih muškarca, žene i četvero djece).⁸ Radi urušavanja grobnice i dislociranosti kostiju, ne može se posve precizirati jesu li ove osobe bile i primarno ukopane u ovu grobnicu ili su im kosti sekundarno u nju položene. Po svemu sudeći grobnica je naknadno provaljena i uništena.

I na druga dva primjera s istog lokaliteta, ulomci nadgrobni spomenika ugrađivani su u konstrukciju presvođenih kasnoantičkih grobnica kao građevni materijal bez estetskog značaja. U presvođenu grobnicu broj 1, kao lijevi dovratnik ugrađen je donji dio stele s plitkoreljefnim poprsjem dviju osoba u stiliziranoj niši,⁹ a kao desni dovratnik uzidan je poklopac osuarija.¹⁰ Iako su ulomci okrenuti reljefnom stranom, zatvaranjem grobnice bili su nevidljivi i stoga bez ukrasne funkcije. U presvođenu grobnicu br. 2 lomljeni ulomci poklopaca osuarija ugrađeni su u svod grobnice, presvučeni žbukom na način da nisu uopće bili vidljivi, a nađeni su kao urušeni komadi svoda s tragovima žbuke.¹¹ Osim navedenih primjera ugradnje nadgrobni spomenika, na lokalitetu je zabilježena i ugradnja konstrukcijskih dijelova rimske arhitekture u arhitekturu ranokršćanske grobnice br. 3.

S ovog lokaliteta posebno je zanimljiv nalaz rimske stele koja je nađena ispred apside ranokršćanske bazilike.¹² Na stelu, koja je izvorno reljefno ukrašena biljnom bordurom, rubovima izvedenim u vidu tordiranih stupova s kapitelom te natpisnim poljem, naknadno su uklesani duboki utori (sl. 3). Iako stela nije u cijelosti sačuvana, pretpostavljamo da je uz ova tri sačuvana utora imala najmanje još jedan proporcionalno raspoređen utor, a možda i više njih. Stela je ponovno

⁶ Marić 2006, 92–104; Marić 2006a, 25–40; Marić – Šimić – Škegro 2007, 9–3; Marić 2009, 199–220; Marić Baković 2010, 253–263.

⁷ Škegro – Marić – Šimić 2008, 263–267, 275, sl. 3–7, 25.

⁸ Šlaus 2006, br. 159–165.

⁹ U izvješću o provedenim zaštitnim istraživanjima grobnice ne spominju se navedeni spomenici, iako su bili okrenuti s reljefne strane (Atanacković Salčić 1986, 44). Ulomci su uočeni kod čišćenja grobnice 2001. g., kada su i dopremljeni u Franjevački muzej i galeriju Gorica – Livno.

¹⁰ Škegro – Marić – Šimić 2008, 262, sl. 2; 271–272, sl. 19.

¹¹ Škegro – Marić – Šimić 2008, 271, sl. 18.

¹² Škegro – Marić – Šimić 2008, 261, sl. 1.

Sl. 3. Stela, Podvornice, Lištani (Foto: M. Marić Baković)

upotrijebljena kao dio ranokršćanskog liturgijskog namještaja, čemu u prilog ide i mjesto nalaza na lokalitetu. Jedna od pretpostavki bila je da se radi o prenamjeni u postolje za oltarnu menzu. Prema rasporedu utora, to bi značilo da je menza ležala na šest stupića što nije uobičajeno, naime najstarijim i najčešćim tipovima ranokršćanskih oltara pripadaju oltari s četiri stupića. Također, utori svojim oblikom ne odgovaraju profilu stupića koji bi nosili menzu. Druga i vjerojatnija je pretpostavka da je stela prenamijenjena u dio konstrukcije za ranokršćanski ambon. Raspored utora bi mogao odgovarati zaobljenim pločama koša ambona. Dimenzije udubljenja su: dužina 12, 5 cm, širina 5, 5 cm i dubina 5, 5 cm. Ukoliko se radi o prenamjeni za konstrukciju ambona, udubljenja su mogla biti za metalne spojnice. O prenamjeni stele svjedoči i naknadno uklesana L-profilacija dužine 16 cm, što bi odgovaralo mogućnosti uglavljivanja u određenu konstrukciju. Stela je mogla biti prenamijenjena u postolje za ploče koša ambona ili u neki drugi dio. Pretpostavljamo da je bočni dio stele s tordiranim polustupićem i biljnom dekoracijom bio vidljiv te iskorišten dekorativno. Ulomci ranokršćanskog liturgijskog namještaja na lokalitetu nađeni su jako usitnjeni te je teško izdvojiti ulomke koji bi eventualno pripadali dijelovima reljefnog ukrašenog ambona.

U Lištanima je po svemu sudeći bilo rimsko naselje, a s tim se u vezu dovodi rimska putna postaja Pelva (*mansio Pelva*) s magistralne ceste *Salona – Servitium*.¹³ Na primjeru arheološkog lokaliteta Podvornice u Lištanima imamo potvrdu da je ranokršćanski kompleks nastao točno na osnovi rimske nekropole. Osim brojnih ulomaka kamenih osuarija, na samom lokalitetu su istražene tvorevine kružnog ili ovalnog oblika. U ispunama „jama“ sporadično su nalaženi ulomci stakla, keramike, rimski novčići i životinjske kosti. U jednoj od njih nađen je čitav kameni osuarij *in situ*¹⁴ čime je potvrđeno da su navedene tvorevine služile kao iskop za kamene osuarije. Rasprostranjene su na velikom dijelu istražene površine lokaliteta. Do sada su dokumentirane dvadeset dvije, a pretpostavljamo da ih je bilo više, s obzirom na kasnije preslojavanje ranokršćanskom arhitekturom koja je mogla prekriti i uništiti postojeće tvorevine. Svi ulomci rimskih sepulkralnih spomenika datirani su u 2. i 3. st.,¹⁵ a ranokršćanski kompleks s nekropolom datiran je od početka 5. do 6. st. Do sada je istraženo devet zidanih kasnoantičkih grobnica.

Na lokalitetu Grepci, između sela Prisap i Vašarovine na Livanjskome polju, za konstrukciju dječje grobnice iz kasnoantičkog doba bile su upotrijebljene kamene reljefno ukrašene ploče koje su u ranijem razdoblju činile stranice rimskog osuarija. Konstrukcija osuarija bila je sastavljena od više dijelova među kojima su postojale i dvoslivni poklopac, a ukrašene ploče kao stranice su zatvarale sanduk za ostatke pepela, odnosno kostiju. S obzirom na obilježja, ulomci četiri reljefno ukrašene ploče mogli su pripadati najmanje dvama, a najviše četirima osuarijima s kraja 2. ili početka 3. st.¹⁶ U vrijeme pronalaska kasnoantička grobnica bila je oštećena i djelomično dislocirana, ali vjerojatno je izvorno cijelim opsegom izduženog pravokutnika bila obložena i pokrivena kamenim pločama. Zanimljivo je da su ploče i u sekundarnoj upotrebi zauzele isti položaj koji su imale i onda kada su činile stranice četvrtastog osuarija, uzdužne stranice osuarija i sada su stajale bočno, a pročelna stranica je stavljena na uzglavlje grobnice (sl. 4).¹⁷ To je vjerojatno bila posljedica praktične ponovne primjene kamenih ploča. Ukasni motivi na pločama funeralne su simbolike, kao npr. udubljeni profilirani pravokutnici koji podsjećaju na motiv *porta Inferi*, a njihova ponovna primjena u pogrebne svrhe vezana je uz praktičnu primjenu dostupnog materijala. S obzirom na sveukupnost nalaza s ovoga lokaliteta, na njemu je pretpostavljena rimska nekropola s koje su ulomci spomenika kasnije ugrađeni u kasnoantičku dječju grobnicu. Na ovom lokalitetu nije bilo sustavnih arheoloških istraživanja, radi se o slučajnim nalazima na temelju kojih smo također pretpostavili kompleksno nalazište s kontinuitetom od željeznog doba, preko antike, do ranog srednjeg vijeka.¹⁸ Na padinama Grebaca vjerojatno je bila smještena rimska nekropola za naselje koje je u antičko doba organizirano u obližnjim Vašarovinama. Naselje je, pretpostavlja se, bilo kulturnog karaktera te dobro povezano cestovnim komunikacijama.¹⁹

Iz prezentiranih primjera s tri arheološka lokaliteta na Livanjskome polju očito je da se najčešće radi o prenamjeni rimskih nadgrobnih spomenika u konstrukciju ranokršćanskih grobnica te u jednom slučaju u dio liturgijskog namještaja. Gotovo svi prezentirani ulomci pripadali su

¹³ Bojanovski 1970, 503–522.

¹⁴ Škegro – Marić – Šimić 2008, 274, sl. 24 a–d.

¹⁵ Škegro – Marić – Šimić 2008, 259–288.

¹⁶ Marijan 2001, 165–186.

¹⁷ Marijan 2001, 168.

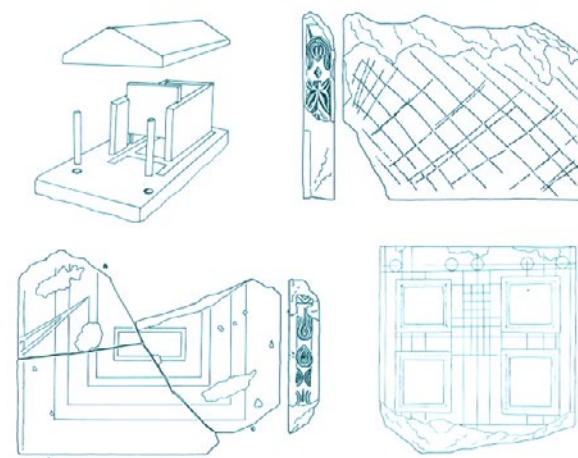
¹⁸ Sergejevski 1931, 20, 21; Marijan 1995, 51–67; Marijan 2001, 165–186; Petrinec – Šeparović – Vrdoljak 1999, 70–71, 91, kat. br. 143, 147–149, 249.

¹⁹ Patsch 1894, 349–350; Paškvalin 1986, 61–64; Marijan 1994, 38–39; Marijan 1995, 51.

rimskim osuarijima, koji su datirani do početka 3. st., te potječu s nekropola na kojima je bio zastupljen ritus incineracije. S obzirom da je arhitektura ranokršćanskih bazilika sačuvana uglavnom do temeljne stope, ne možemo ni približno odrediti u kojoj su mjeri spoliji ugrađivani u samu arhitekturu bazilika. Spomenici su vjerojatno izvorno bili dobro sačuvani, da bi zatim bili razbijani na blokove ili manje dijelove te uzidani. Ovakve ili slične primjere imamo i na drugim lokalitetima s Livanjskoga polja koje zbog nesigurnih okolnosti nalaza i neistraženosti lokaliteta ovdje ne možemo prezentirati, ali pretpostavljamo da se radilo o gotovo uobičajenoj praksi.

Preuzimanje spolija kao kamene građe ima primarno praktičnu svrhu, a manje ideološku. Danas se većina istraživača priklanja ideji korištenja spolija iz ekonomskih razloga, manje iz ideoloških. I s tim se možemo složiti. Ipak, i unutar takva shvaćanja, iz prezentiranih primjera mogu se iščitati različiti aspekti ponovne upotrebe spomenika od smisleno dekorativnoga do čisto konstruktivnoga. Taj proces se i tada odvijao različitim pristupom: degradiranjem dekorativnih ostvarenja s ranijih sepulkralnih spomenika ili uvažavanjem dekorativnih ostvarenja, ali degradirajući ih sadržajno. Imamo spolije koje se načinom ugradnje ne ističu u novom građevnom tkivu i spolije koje su primjer promišljene primjene s određenom dekorativnom i funkcionalnom nakanom. Estetski princip kod ugradnje spomenika ovisio je o individualnom pristupu kamenoklesara. Tamo gdje su sačuvani ulazi u kasnoantičke grobnice očito je kako su se u pročelja istih ugrađivali rimski spoliji u funkciji dovratnika, što znači da su ih koristili kao vidljive konstruktivne elemente.

Na primjeru s Groblja sv. Ive u Livnu zanimljiv je način promišljanja majstora zidara iz kojega se vidi da se kod oblikovanja pročelja jedne od grobnica vodilo računa o estetskim vrijednostima starijih spomenika. Zabata dvoslojna poklopca s reljefnim prikazom dva nasuprotno postavljena delfina između kojih je amfora uzidan je iznad ulaza u grobnicu, formalno u funkciji zabata. Vodilo se računa o konstruktivno-dekorativnoj ulozi ubačenog ulomka. Ne znamo u kojoj se mjeri uzimala u obzir njegova ranija valorizacija, ali možemo reći da se radilo o sličnom kontekstu. Ovdje ne želimo nagađati je li majstoru kasnoantičke grobnice uopće bila poznata moguća kršćanska simbolika delfina i ostalih simbola s poklopca koji se kasnije javljaju i u kršćanskoj umjetnosti.

Sl.4. Kasnoantička dječja grobnica obložena pločama rimskih kompozitnih osuarija, Grepci, Prisap (Crteži: M. Palčok, Foto: Arhiv FMGG-a)

Drugi primjer koji ćemo izdvojiti je stela iz Lištana prenamijenjena u dio liturgijskog namještaja. Pretpostavljamo da je reljefni ukras bio djelomično vidljiv. U ovom slučaju skloni smo vidjeti određenu ravnodušnost prema tom spomeniku negiranjem njegove ranije valorizacije, ali ne iz ideoloških, nego iz praktičnih razloga. Ravnodušnost se očituje pogotovo u ponovnoj primjeni kao dijelu liturgijskog namještaja.

Primjeri s Livanjskoga polja obrazac su globalne prakse i to je ono što nas prvenstveno zanima. Odras sveobuhvatne kasnoantičke prakse na manje sredine koje su u zaleđu većih urbanih središta s kojima su u posrednom doticaju. Sekundarna upotreba rimskih spomenika kao građevnog materijala bila je uobičajena praksa u vrijeme kasne antike. Napuštene zgrade, hramovi i groblja iz ranijega razdoblja već su od druge polovine 3. st. bili crpilište građevnoga materijala za nove građevine i to prema reguliranim procesima kojima se materijalom iz ruševina, napuštenih objekata ili prostora raspolagalo prema raznim namjenama. Taj je proces zabilježen u većim urbanim sredinama na čitavom prostoru istočne obale Jadrana, kao što je to Salona, kroz potpunu sadržajnu i vizualnu transformaciju,²⁰ ili Zadar koji u kasnoantičkom razdoblju doživljava transformacije u vidu izgradnje novih te preinaka ili rušenja već postojećih struktura.²¹

U tim sredinama takve transformacije sukladne su širenju ili utvrđivanju grada, uvjetovano korjenitim promjena društvenih i gospodarskih prilika, kao što je to utvrđivanje grada uslijed obrane ili obnavljanje stradalih građevina, pogotovo od 4. st. kada se sve više dižu obrambeni zidovi oko gradova.²² Transformacija gradova bila je uvjetovana i podizanjem ranokršćanskih kompleksa uslijed religijskih promjena. Praksa ponovne primjene materijala sa starijih u nove gradnje najbolje se uočava na sačuvanim obrambenim zidinama što, osim u Saloni, vidimo i na primjeru antičke Aserije (Podgrađe kod Benkovca) gdje se transformacije najbolje iščitavaju u dogradnjama i adaptacijama obrambenog sustava. Bedemi Aserije u kontinuitetu su građeni i adaptirani od vremena helenizma, iz druge polovine 1. st. pr. Kr. kada grad doživljava građevinski procvat gradnjom monolitnih bedema, do kasne antike kada se događaju temeljite promjene u urbanom tkivu grada. O tome svjedoče brojni spoliji iz razdoblja od 1. do 3. st. ugrađeni u kasnoantičkom obrambenom zidu, kontraforima i grobovima.²³ Uslijed tih procesa širenja i utvrđivanja naselja napuštene stare zgrade, ali i nekropole, postaju izvor građevnog materijala. Groblja bi, proširenjem naselja, ostala unutar novog urbanog prostora i gradskih zidova. Prema rimskim zakonima, u njima bi prestali ukopi te bi time postali zapušteni i smetnja novim gradnjama, a nadgrobni spomenici su korišteni kao kamena građa, bilo za bedeme ili nove kasnoantičke grobnice.²⁴ U takvim okolnostima spolije vidimo kao rezultat planiranja i racionalizacije troškova, iako pri tom nisu uvažavane ranije uspostavljene vrijednosti te dolazi do degradacije starijih spomenika na obični građevni materijal.

Manje urbane sredine s Livanjskoga polja nisu bile izuzete od sličnih procesa te se uslijed temeljitih promjena društvenih i gospodarskih prilika, uzrok kojih su bile nemirne povijesne okolnosti i širenje kršćanstva, također događaju transformacije u strukturi i oblikovanju postojećih naselja. Pretpostavljamo da se radilo o postupnom procesu jer je i sam proces religijskih promjena postupno pristizao.

²⁰ Piplović 2005, 1–25.

²¹ Vežić 1988, 168–169; Babić 2006, 92; Jović Gazić 2011, 180–191.

²² Piplović 2005, 9; Demicheli 2017, 184–186.

²³ Fadić 2003, 16, 21–22.

²⁴ Piplović 2005, 2; Babić 2006, 95.

Položaj rimskih naselja na Livanjskome polju pretpostavljamo na temelju položaja ostataka nekropola te komunikacija koje su ih povezivale s drugim naseljima. Na žalost, o strukturi tih naselja ne znamo gotovo ništa. Naše pretpostavke temelje se na procesima koji su se zbivali od kraja 4. ili početka 5. st., kada su transformacije u strukturi stambenog prostora uključivale gradnju novih sakralnih građevina. Prema rezultatima arheoloških istraživanja na području Livanjskoga polja, ranokršćanske bazilike s grobnicama podižu se na mjestima poganskih nekropola ili u njihovoj neposrednoj blizini, što je podrazumijevalo dostupnu kamenu građu. Mnogi nadgrobni spomenici s rimskih nekropola koje su već ranije napuštene upotrijebljeni su kao građevni materijal u ranokršćanskoj arhitekturi. Racionalizacija troškova javne gradnje te slabije crpljenje lokalnih kamenoloma već se odrazilo i na ovome području.

S obzirom na kontinuitet sepulkralno-sakralnoga, očito je kako se na ovim lokalitetima radi o kultu posvećenoga mjesta te se nameće pitanje odnosa kršćanske zajednice s Livanjskoga polja prema rimskim spomenicima na istim lokalitetima. Očito je da kasnoantički zidari nisu zazirali od korištenja građe iz doba poganstva i ponovne upotrebe nadgrobničkih spomenika u istu svrhu. Ugradnja rimskih nadgrobničkih spomenika u ranokršćanske grobnice nije neuobičajena praksa i može se razumjeti iz posve praktičnih razloga. Time su smanjeni troškovi nabave i obrade kamena te prijevoza materijala, a primjere toga imamo na nekropolama šireg salonitanskog područja.²⁵ U provincijama, a pogotovo u manjim urbanim sredinama, kao što su to bile na Livanjskome polju, ponovna upotreba materijala sa starijih zgrada i nekropola vjerojatno je bila manje podložna planiranjima nego što je to bio slučaj u većim urbanim centrima.

Općenito ponovna upotreba građevnog materijala u arhitekturi može se pratiti tijekom čitavog razdoblja Rimskoga Carstva, ulomci sa starijih zgrada ponovno su korišteni i ugrađivani u nove zidove iz istog rimskog perioda.²⁶ Ipak, ta praksa bila je regulirana zakonima i propisima koji su donošeni još od 1. st. pr. Krista, a prema kojima se nastojalo uvesti red vezano uz rušenje zgrada i ponovno korištenje građevinskog materijala i arhitektonskih elemenata.²⁷ Korištenje materijala s drugih objekata uglavnom se primjenjivalo u privatnoj gradnji i to češće na municipalnoj razini, a materijal za javne zgrade ili carske odaje nabavljao se još iz tada brojnih kamenoloma. Iskoristivi materijal s dotrajalih javnih građevina javno se skladištio da bi se ponovo koristio kod javnih gradnji.²⁸ Od kraja 3. i početka 4. st., upotreba spolija postaje intenzivnija na području javne gradnje. Koriste se različite vrste arhitektonskog materijala s javnih ili privatnih napuštenih građevina. Praksa opremanja novih sakralnih objekata materijalom iz starijih građevina, kao što su mramorni stupovi, zaživjela je u doba cara Konstantina. To je bilo u skladu s potrebama sve veće kršćanske zajednice za novim sakralnim objektima u kojima su se mogli okupljati u molitvi, a od 5. st. postaje univerzalna praksa.²⁹ Općenito jedan od razloga ponovne upotrebe starijih klasičnih spomenika bila je racionalizacija troškova gradnje novih javnih objekata koji su se sve manje financirali iz carske blagajne. Sve više se ulagalo u obnavljanje postojećih građevina i pri tom je bilo dopušteno korištenje starijih, napuštenih objekata kao izvora građevinskog materijala.³⁰ Spolije su bile dostu-

²⁵ Demicheli 2017, 196.

²⁶ Primjere recikliranja građevnog materijala i kamenih spomenika za potrebe obnove i nove gradnje u vrijeme rimske antike nalazimo u Saloni i na primjeru rimskog naselja *Aquae Iasae* (Piplović 2005, 1; Kušan Špalj 2017, 163–179).

²⁷ Kušan Špalj 2017, 163.

²⁸ Kinney 1997, 122–124.

²⁹ Brenk 1987, 103, 106; Grzesiak 2011, 6, 18.

³⁰ Kušan Špalj 2017, 164.

pne i jeftinije te su omogućavale bržu gradnju, za razliku od materijala iz kamenoloma koji su se počeli zatvarati. Stoga, korištenje građe iz doba poganstva pri oblikovanju kršćanskih građevina fenomen je koji se tumači ishodom ekonomskog pragmatizma. Ipak, osim iz praktičnih razloga, upotreba spolija u kasnoj antici tumači se i iz estetskih razloga, pogotovo u prvom stoljeću kršćanstva.³¹ Upotrebom spolija prenosili su se materijali, ali i estetske norme. Naime, iz onog što je bilo dostupno proizišla je nova kasnoantička estetika koja je heterogenošću svojstvenoj ranom kršćanstvu suprotstavljena klasičnoj rimskoj estetici. Među prvim poznatim primjerima iz tog doba je Konstantinov slavoluk podignut 315. g. Na slavoluku su ponovno upotrijebljeni reljefi iz 2. st. skinuti sa spomenika rimskih careva Trajana i Marka Aurelija radi bržeg završetka slavoluka ili pak, ideološki promišljeno, s jasnom nakanom izbora i korištenja spolija, što je u svakom slučaju rezultiralo novom kasnoantičkom estetikom.³² Slično je bilo i s drugim carskim i sakralnim kasnoantičkim građevinama. Stoga, pojam *spolia* u svom etimološkom značenju može imati negativne konotacije u smislu pobjede ili trijumfa, dok je ipak ponovno korištenje arhitektonskih elemenata ili spomenika u praktične svrhe u novom kontekstu u kasnoantičko doba moglo imati sasvim pozitivno značenje. U srednjovjekovnim izvorima pojam *spolia* kao takav nije zabilježen, već su ponovno upotrijebljeni predmeti kao građevni materijal nazivani njihovim ispravnim nazivima, kao npr. stupovi, mramor ili sarkofag.³³ Tek od 16. st., *spolia* je uobičajen sinonim za ugradnju rimskih klasičnih spomenika u spomenike kasnijih razdoblja pa tek tada, više ili manje svjesno, poprima negativne konotacije. Translacija riječi *spolia* u povijesno-umjetnički pojam dogodila se početkom 16. st. u krugu renesansnih umjetnika i istraživača antike, među kojima su najpoznatiji Raffaello Santi (1483. – 1520.) i Giorgio Vasari (1511. – 1574.) koji su taj pojam skovali za ukrase od antičkog mramora, ili druge kamene spomenike, sekundarno upotrijebljene pri gradnji novih arhitektonskih konstrukcija.³⁴ Namjerno ili ne, pojam je označavao nasilno uklanjanje iz klasične antičke prošlosti. Graditelji kasne antike, po svemu sudeći, ugradnju spolija nisu poimali kao pljačku ili uništavanje. Nova kasnoantička estetika bila je prihvatljiva u očima ondašnjeg promatrača. Kroz različita povijesna razdoblja imamo različita viđenja jednog te istog spomenika. S teorijskoga gledišta, kod proučavanja fenomena spolija razvili su se pojmovi kao što je povijesna diplopija ili triplopija (dva ili tri različita viđenja jednog predmeta),³⁵ a odnose se na viziju promatrača spomenika u njegovom izvornom kontekstu, viziju promatrača iz kasne antike koji ga vidi u novom kontekstu, te viziju suvremenog promatrača bilo da ga promatra interpoliranog u arhitekturu ili izloženog u muzeju gdje također dobiva novi kontekst. Spolije upravo kao spomenike složenog konteksta nastojimo zaštititi od mogućeg propadanja.³⁶

Danas spolije vidimo kao inkorporaciju starijih spomenika u novije i to prenamijenjene u neki drugi kontekst te ih vidimo kao element koji svjedoči o promjenama u organizaciji i prostornom razvoju naselja, pogotovo u kasnoantičko doba. Činjenica je da su u doba kasne antike nadgrobni spomenici već bili predmeti lišeni pozornosti i poštovanja, ali ne uslijed ideoloških razloga, nego uslijed temeljnih društvenih promjena koje su se događale i prije gradnje bazilika. U vrijeme kasne

³¹ Brenk 1987, 103–109; Kinney 1997, 127.

³² Brenk 1987, 104–105. Upravo je Konstantinov slavoluk bio predmetom rasprave među renesansnim umjetnicima kada je upotrijebljen termin spolija naglašavajući kontrast vještine klasične skulpture 2. st. nasuprot stilu reljefa iz Konstantinova doba (Kinney 2001, 138).

³³ Kinney 1997, 119; Kinney 2006, 233.

³⁴ Kinney 2001, 138; Grzesiak 2011, 4.

³⁵ Bosman 2013.

³⁶ Barišić – Marinković 2011, 317–338.; Jeličić-Radonić – Pereža 2011, 43–66.

antike zidari su iz naslijeđa antike preuzimali ono što im je bilo nadohvat ruke kako bi to ponovno koristili kao osnovni građevni materijal.

S obzirom na iznimnu graditeljsku djelatnost te brojne kamenolome iz kojih se crpio kamen, nije neobično da se kroz različita povijesna razdoblja kao spoliji najčešće interpoliraju rimski spomenici. Rimske spolije u sakralnoj i sepulkralnoj arhitekturi uočavamo i nakon ranog kršćanstva, brojni su primjeri od srednjeg vijeka do u suvremeno doba.³⁷ Ulomci rimskih nadgrobnih spomenika te blokovi rimske arhitekture, kao građevinski materijal, uzidani su u temelje i zidove predromaničke crkvice sv. Petra na Groblju u Rapovinama kraj Livna.³⁸ Na srednjovjekovnoj nekropoli Mramorje u Grborezima kraj Livna elementi rimske kultne arhitekture i nadgrobnog spomenika poslužili su kao materijal za oblaganje i kao poklopnica kasnosrednjovjekovnoga groba.³⁹ U oba slučaja radi se o podmirivanju materijalnih potreba iz dostupnog već oblikovanog kvalitetnog materijala. Također, u srednjem vijeku recikliraju se ulomci ranokršćanske arhitekture. Primjer toga je kapitel oltarne pregrade ranokršćanske bazilike s Groblja sv. Ive na kojemu je 1368. g., urezan glagoljski natpis Luke Dijaka, dvorskoga pisara iz Livna.⁴⁰

Na kraju navedenog, ne smijemo zaboraviti jednostavne obrasce ljudskoga ponašanja. Ponovna upotreba građevnog materijala uobičajena je i univerzalna praksa koja se uočava u različitim razdobljima ljudske prošlosti. Uglavnom je vezana uz racionalizaciju troškova, materijalna ograničenja ili jednostavno uzimanje onoga što nam je na dohvat ruke, ali može biti i iz estetskih razloga. Svjedoci smo toga i u suvremeno doba kada je navodno visoka razina kolektivne svijesti o zaštiti kulturne baštine te odnosa poštivanja prema starijim nadgrobnim spomenicima. Brojni su primjeri toga, a iako izlazimo iz povijesnih okvira teme ovoga rada, na kraju ćemo navesti još jedan primjer s groblja u Rapovinama. Ulomak pluteja oltarne pregrade iz predromaničke crkve građene u posljednjoj četvrtini 9. st. 1990-ih godina uzidan je u suvremenu grobnicu kao običan građevni kamen i pri tom je reljefni pleterni ukras zaliven betonskim vezivom. Ironično, novi ukras na suvremenoj mramornoj grobnici upravo je tropruti pletet.⁴¹ U novije doba na području Livanjskog polja te na širem prostoru Dalmatinske zagore i Hercegovine česta je praksa recikliranja obrađenih kamenih blokova iz napuštenih kamenih kuća. Iako je ova praksa racionalnija u odnosu na vađenje i oblikovanje kamena, iz današnje perspektive kada su dostupni jeftiniji građevni materijali te brža gradnje, upotreba kamena odražava prvenstveno estetsku svrhu naručitelja.

Neovisno o kojem povijesnom razdoblju se radilo, upotrebom spolija dijelovi prošlosti se prenose iz jednog u drugo povijesno razdoblje, kreirajući nešto novo.⁴² Pritom se, stvarajući novi kontekst pomoću spolija, oštećuje njihov izvorni kontekst iz čega proizlazi negiranje ranije valorizacije spomenika, ali ne nužno kao nešto negativno. Osim iz ekonomskih i praktičnih razloga, ponovna upotreba nekog spomenika ili materijala može biti iz različitih razloga, estetskih ili ideoloških, kao odraz društvenih zbivanja na određenom području.⁴³

Na kraju možemo zaključiti. Uzrok ponovne primjene rimskih spomenika kao spolija u kasnoantičko doba više su praktični, a manje estetski i ideološki razlozi. To je uvjetovano složenim

---

³⁷ Babić 2006, 91–125.

³⁸ Marić Baković 2014, 48, sl. 12.

³⁹ Basler 1962, 115–118.

⁴⁰ Vrdoljak 2003, 241–242, sl. 4.

⁴¹ Marić Baković 2012, 65, sl. 11 i 12.

⁴² Bosman 2013.

⁴³ Demicheli 2017, 183.

društvenim i gospodarskim prilikama, kao što su: planiranje i racionalizacija troškova na javnu gradnju, zatvaranje kamenoloma te utvrđivanje gradova uslijed kriznih društvenih i gospodarskih situacija. Kao posljedicu navedenoga vidimo transformaciju naselja i kreiranje nove kasnoantičke estetike. Sve to odrazilo se i na manje urbane sredine, kao što su ove s Livanjskoga polja.

LITERATURA

- Atanacković Salčić 1986 V. Atanacković Salčić, „Lištani kod Livna, antička grobnica na svod sa memorijom“, *Arheološki pregled* 25, Beograd–Ljubljana 1986, 44.
- Babić 2006 I. Babić, „Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 33, Split 2006, 91–125.
- Barišić – Marinković 2011 M. Barišić – V. Marinković, „Fenomen antičkih spolija – problem zaštite i prezentacije“, *Kulturna baština* 37, Split 2011, 317–338.
- Basler 1962 Đ. Basler, „Spolija antičke arhitekture na nekropoli Mramorje u Grborezima kod Livna“, *Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH*, VIII, Sarajevo 1962, 115–118.
- Bojanovski 1970 I. Bojanovski, „Pelva i Salviae, Prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije“, *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb 1970, 503–522.
- Bosman 2013 L. Bosman, „Review of R. Brilliant, D. Kinney (eds.), *Reuse Value. Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, Farnham, Ashgate, 2011“, *Reviews in History*, review no. 1313, <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1313>.
- Brenk 1987 B. Brenk, „Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus ideology“, *Dumbarton Oaks Papers* 41, Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday, Washington 1987, 103–109.
- Demicheli 2017 D. Demicheli, „Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području“, u: I. Miloglav – A. Kudelić – J. Balen (ur.), *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb 2017, 181–207.
- Fadić 2003 I. Fadić, *Asseria, 5 godina istraživanja (1998.-2002.)*, Zadar 2003.
- Glavaš 1994 T. Glavaš, „Otkrivanje sv. Ive (dosadašnji rezultati istraživanja ostataka prvog franjevačkog samostana u Livnu)“, u: V. Delonga – B. Marijan – B. M. Vrdoljak – T. Glavaš (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split–Livno 1994, 105–111.
- Grzesiak 2011 L. Grzesiak, *Beyond reuse: Spolia's implications in the early christian church*, Master's thesis, Vancouver 2011.
- Jelčić-Radonić – Pereža 2011 J. Jelčić-Radonić – D. Pereža, „Antičke spolije u solinskim Paraćima“, *Tusculum* 4, Solin 2011, 43–66.
- Jović Gazić 2011 V. Jović Gazić, „Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar – stanje istraženosti“, *Archaeologia Adriatica* 5, Zadar 2011, 151–196.

- Kinney 1997 D. Kinney, „Spolia. Damnatio and Renovatio Memoriae“, *Memoirs Of The American Academy In Rome* 42, University of Michigan Press for the American Academy in Rome 1997, 117–148.
- Kinney 2001 D. Kinney, „Roman Architectural Spolia“, *Proceedings of the American Philosophical Society*, sv. 145, br. 2, Philadelphia 2001, 138–161.
- Kinney 2006 D. Kinney, „The Concept of Spolia“, u: C. Rudolph (ur.), *A Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, Oxford 2006, 233–252.
- Kušan Špalj 2017 D. Kušan Špalj, „Rimsko naselje *Aquae Iasae* (Varaždinske toplice) – primjer recikliranja građevinskog materijala“, u: I. Miloglav – A. Kudelić – J. Balen (ur.), *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb 2017, 163–179.
- Marić 2006 M. Marić, „Rimska Pelva u svjetlu dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna“, *Hrvatska misao*, n.s., 39–40/28, Sarajevo 2006, 92–104.
- Marić 2006a M. Marić, „Pregled dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna“, *Hercegovina: godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 20, Mostar 2006, 25–40.
- Marić 2009 M. Marić, „Prilog poznavanju i datiranju trojagodnih naušnica s osvrtom na područje Livanjskog polja“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 36, Split 2009, 199–220.
- Marić Baković 2010 M. Marić Baković, „Razvoj srednjovjekovnoga groblja i prostorno širenje srednjovjekovnog naselja na primjeru Lištana“, u: T. Šeparović – N. Uroda – M. Zekan (ur.), *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština* 1, Split 2010, 253–263.
- Marić Baković 2012 M. Marić Baković, „Izvjješće o rezultatima prve sezone arheološkog iskopavanja na katoličkom groblju u Rapovinama kraj Livna“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 39, Split 2012, 61–72.
- Marić Baković 2014 M. Marić Baković, „Ranosrednjovjekovna crkva *Beati Petri Apostoli* u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 41, Split 2014, 33–62.
- Marić Baković 2017 M. Marić Baković, „Rimski nadgrobni spomenici s Groblja sv. Ive u Livnu, prilog istraživanju rimskih nekropola na Livanjskome polju“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n.s. A, 54, Sarajevo 2017, 53–92.
- Marić – Šimić – Škegro 2007 M. Marić – M. Šimić – A. Škegro, „Pop Tjehodrag i njegov natpis“, *Povijesni prilozi* 33, Zagreb 2007, 9–32.
- Marijan 1994 B. Marijan, „Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta na Livanjskom polju“, u: V. Delonga – B. Marijan – B. M. Vrdoljak – T. Glavaš (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split–Livno 1994, 31–41.
- Marijan 1995 B. Marijan, „Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju“, *Opuscula Archaeologica* 19, Zagreb 1995, 51–68.
- Marijan 1995a B. Marijan, „Bistrički samostan na groblju sv. Ive u Livnu (ili starokršćanski i srednjovjekovni nalazi na groblju sv. Ive u Livnu)“, *Kalendar sv. Ante 1995*, Livno 1995, 120–126.

- Marijan 2001 B. Marijan, „Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 32–33 (1999–2000), Zagreb 2001, 165–186.
- Paškvalin 1986 V. Paškvalin, „Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s., sv. 40/41 (1985/1986), Sarajevo 1986, 61–70.
- Patsch 1894 C. Patsch, „Novi i revidirani natpisi“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 6, Sarajevo 1894, 349–350.
- Petrinec – Šeparović – Vrdoljak 1999 M. Petrinec – T. Šeparović – B. M. Vrdoljak, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.
- Piplović 2005 S. Piplović, „Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 47, Zadar 2005, 1–25.
- Sergejevski 1931 D. Sergejevski, „Rimski spomenici iz Livna i Prekaje“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 43, Sarajevo 1931, 19–24.
- Škegro – Marić – Šimić 2008 A. Škegro – M. Marić – M. Šimić, „Epigraphica nova Pelvensia“, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 41, Zagreb 2008, 259–288.
- Šlaus 2006 M. Šlaus, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Lištani-Podvornice, *Stručni izvještaj EP-103-04/06*, Zagreb 2006.
- Vežić 1988 P. Vežić, „Starokršćanski sloj katedrale u Zadru“, *Diadora* 10, Zadar 1988, 165–191.
- Vrdoljak 1994 B. M. Vrdoljak, „Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća“, u: V. Delonga – B. Marijan – B. M. Vrdoljak – T. Glavaš (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split–Livno 1994, 115–125.
- Vrdoljak 2003 B. M. Vrdoljak, „Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju sv. Ive u Livnu“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 30, Split 2003, 239–246.

MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ

FROM CULT-SEPULCHRAL TO CONSTRUCTIVE AND DECORATIVE – ROMAN SPOLIA IN EARLY CHRISTIAN SEPULCHRAL ARCHITECTURE

This paper approaches to the reuse of Roman gravestones in early Christian architecture by exploring potential new contexts of spolia on the example of several archaeological localities on the Livno Field. Essentially, spolia refer to the material that has been reused for construction or repurposed in some other or similar manner, most often from one historical period into another. Even though, the original meaning of the term spolia refers to spoils of war (lat. pl. *spolia, -orum*), they are studied primarily as a reflection of complex social occurrences and as a consequence of economic changes.

A locality with a stratigraphy in continuity from the Roman Antiquity to the Modern Age was explored on the Cemetery of St. Ivo in Livno. The exploration included an early Christian complex consisting of the remains of a basilica and vaulted tombs. Spolia, in this case parts of Roman ossuaries from the earlier Roman period, were walled into the fronts of two tombs. What is interesting here is the stonemason's decision to take into account the aesthetic value of older monuments in designing the front of the tomb. The gable of the double-pitched cover, with a relief representation of two oppositely placed dolphins with an amphora in the middle, is walled in above the entrance of the tomb, also in the function of a gable. The lower, chiselled part of the cover, with an indentation to lean onto the ossuary receptacle, was used to close the tomb's entrance. A subsequently fastened metal hook served for the pulling of the doorframe. Parts of the ossuary receptacle served as doorposts of the tomb's entrance. The assumption is that the fragments belong to at least two to three different ossuaries, which were immured with their constructive-decorative role in mind.

On the locality Podvornice in Lištani a large number of monument fragments were found, allowing the research of different aspects of the reuse of monuments as spolia. This is also a locality with a complex stratigraphy dating from the Roman and Late Antiquity to the Late Middle Ages. Here, fragments of stone ossuaries from the then Roman necropolis were also immured into the Late Antiquity tomb architecture. The first example from this site is the intact rectangular construction of tomb no. 5 from the Late Antiquity, encased with ossuary fragments. The lower parts of the receptacle and the cover of several ossuaries were used, with partially preserved inscriptions and relief decorations. They were used solely as usable constructional elements, thereby negating their previous valorisation, either decorative or substantial. However, they are not put together without a certain sense, rather used as blocks for flat surfaces.

In two other examples from the same locality, fragments of gravestones were walled into the construction of vaulted tombs from the Late Antiquity as a building material without aesthetic significance. In vaulted tomb no. 1, the lower part of a stele featuring a low relief bust of two persons in a stylised niche was used as the left door post, while an ossuary cover was walled in as the right door post. Even though the relief side of the fragments was faced to the front, with the closing of the tomb these would be invisible and therefore without a decorative function. In vaulted tomb no. 2, broken fragments of ossuary covers were immured into the vault of the tomb and plastered in such a way that they weren't visible at all.

A particularly interesting find from this locality is a Roman stele, which was found under the apse of the early Christian basilica. This stele was originally decorated with a relief vegetal border and subsequently carved with deep notches. The stele was reused as a part of early Christian liturgical furnishings. One assumption is that it was converted into a pedestal for the altar stone. The other and more probable assumption is that the stele was converted into a part of the construction for the early Christian ambo. The layout of notches could match the rounded panels of the parapet of the ambo, while the indentations could be for metal copulas.

On the locality Grepci, between the villages Prisap and Vašarovine on the Livno Field, stone slabs with relief decorations that formed the sides of a Roman ossuary in the previous period were used for the construction of a Late Antiquity child's grave. The decorated slabs were used to close the receptacle containing the remains of ash or bone. Given the markings, the fragments of four slabs decorated with reliefs could belong to at least two or at most four ossuaries, from the end of the 2nd or beginning of the 3rd century. It is interesting that the slabs in their secondary usage occupied the same position as when they were forming the sides of a square ossuary. This was probably a consequence of practical repurposing of stone slabs. Given all the findings on this locality, it is to presume that it included a Roman necropolis from where fragments of monuments were taken and walled into the child's grave from Late Antiquity.

The different aspects of the reuse of monuments can be discerned from the above presented examples: spolia that do not stand out in their new structural environment by means of incorporation and spolia that are incorporated with a particular decorative and functional intention. In addition, through different historical periods we observe a different understandings of a particular monument.

The secondary use of Roman monuments as a building material was a common practice during the Late Antiquity. Abandoned buildings, temples and cemeteries from the earlier periods were being treated as the source of building material as early as the second half of the 3rd century. That was being conducted in accordance with the regulated processes in which the material from abandoned objects or spaces was made available. One of the reasons was the rationalisation of public building costs. In larger urban areas, this process was recorded by a complete substantial and visual transformation. In such areas, these transformations occurred simultaneously with the expansion or fortification of the city, conditioned by radical changes of social and economic circumstances, especially from the 4th century onward and the increased formation of defensive walls around cities. Due to the settlement expansion process, graves remained within the urban area and city walls, however, according to Roman laws, burials in these graves ceased. In such circumstances spolia are seen as a result of planning and cost rationalisation, meaning that previously established values were not taken into consideration and the degradation of older monuments to basic building material occurred.

The example of smaller urban areas on the Livno Field also shows the transformations in the structure and the shaping of living space. From the end of the 4th or the beginning of the 5th century, early Christian sacral centres are raised in the vicinity or at the place of pagan necropolises that had been already abandoned by that time. Stonemasons from the Late Antiquity did not abhor from the use of material from the age of paganism. They accepted what was available from the heritage of Antiquity in order to use it as basic building material. This phenomenon is interpreted as a result of economic pragmatism and can be understood for purely practical reasons. It reduced the costs of procurement and processing of stone, as well as of the transportation of the material. As it is seen, the term spolia in its original meaning might bear negative connotation, however, the reuse of monuments for practical purposes in a new context, might bear a completely positive meaning, and can be seen as an element that bears witness to the changes in organisational and spatial development of the antique settlement. Besides practical reasons, the use of spolia during the Late Antiquity is explained by aesthetic reasons. In other words, from that which was available, a new Late Antiquity aesthetic appeared that was with the heterogeneity inherent to early Christianity opposed to the classical Roman aesthetic.

In conclusion, the logic behind using spolia during the Late Antiquity had more practical than ideological origin. This was conditioned by complex social and economic circumstances such as planning and rationalisation of public building costs, closing of quarries, and fortification of cities. As a consequence, the transformations of settlements and the creation of the new Late Antiquity aesthetic are being evident. All of this affected smaller urban areas, like these on the Livno Field.

Keywords: *spoils, necropolises, Livno field, settlement transformation, late antique aesthetics*